

QADIMI TOXARISTON MADANIYATI DURDONASI - ZARTEPA YODGORLIGI

Абдулакимова Дилжахон Болтаевна

Терду академик лицейи тарих фани укитувчиси

Annotatsiya: Zartepa — O‘zbekistonning Surxondaryo viloyati hududida joylashgan qadimiy arxeologik yodgorlik hisoblanadi. Bu joydan topilgan arxeologik materiallar Kushon davriga oid bo‘lib, milodiy I–III asrlarda rivojlangan shahar madaniyati, me‘morchilik uslubi va jamiyat tuzilishi haqida muhim ma‘lumotlar beradi.

Kalit so‘zlar: mis tanga, sopol idishlardagi tamg‘ali bezaklar, odam va hayvonlarni tasvirlaydigan ko‘plab terrakota haykalchalar, Nika tasviri, Oy ma‘budasi Selena, Dionis kulti, Laokoon haykali, angob.

Qazish ishlari natijasida Zartepada turli davrlarga oid madaniy qatlamlar, me‘moriy inshootlar, xususan, xonadonlar, ibodatxonalar, himoya devorlari va turli hunarmandchilik buyumlari topilgan.

Zartepa yodgorligi nafaqat arxeologik jihatdan, balki tarixiy va madaniy meros sifatida ham katta ahamiyatga ega. Ushbu yodgorlik O‘zbekistonning boy tarixi va madaniy rivojlanish jarayonini chuqurroq o‘rganishga yordam beradi.

Zartepa arxeologik yodgorligi shaharsozlik, me‘morchilik va qadimiy madaniyat tarixini o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Zartepa nafaqat turar-joy maskani,

balki mudofaa nuqtai nazaridan ham yaxshi tashkil etilgan yodgorlik bo'lganligini ko'rish mumkin.

Zartepadan topilgan buyumlarning shakl va hajmi , kattadan kichikkacha bo'lgan idishlar, ushlagichli tog'oralar, ko'zachalar, hamda angobsiz chiroqlar mavjudligi, qora lakli sopol buyumlar va archa naqshlari u davrda laklash texnologiyasi mavjud bo'lganini ko'rsatadi.

Topilmalar nafaqat mahalliy hunarmandchilikning yuqori saviyasini, balki Ayritom shahristoni kabi boshqa hududlardagi sopol an'analari bilan o'xshashliklarni ham tasdiqlasa , yodgorlik shakl jihatidan qadimgi Xorazmdagi Tuproqqal'a shahristoniga o'xshaydi. Bu esa hududlararo madaniy aloqalar va umumiy madaniy muhit mavjud bo'lganini ko'rsatadi. Ushbu maqolada shu va boshqa tarixiy va axeologik yangiliklarni uchratishingiz mumkin.

1950 yilda Angor yodgorliklari guruhini o'rganish boshlandi. 1951—1952 yillarda asosiy qazish ishlari Zartepa xarobasida olib borilib, u yerda stratigrafik shurf qo'yildi. 1953—1955 yillarda Balaliktepada, 1954 yilda Xayrobodtepada, 1956—1957 yillarda esa Jummalaktepada qazilmalar o'tkazildi.

Ushbu tadqiqotda asosan Angor tumanidagi Bolaliktepa yodgorligida olib borilgan qazishmalar Shimoliy To'xariston aholisi moddiy madaniyati, me'morchiligi va san'ati haqida qimmatli yangi ma'lumotlarni berdi. Ammo Balaliktepani batafsil tahlil qilishdan oldin, Angor tumanidagi asosiy arxeologik yodgorliklar bilan qisqacha tanishib chiqamiz¹.

Zartepa xarobasi. Zartepa Angordan 4 km janubda va Termizdan 26 km shimoli-g'arbda joylashgan. Xaroba kvadrat shaklida bo'lib, har bir tomoni 400 metr uzunlikda va to'liq tomonlarga to'g'ri kelmagan holda g'arbga biroz qiyshaygan. Uning konturlari aniq, lekin qal'a devorlarining qoldiqlari unchalik baland emas. Sharqiy tomondagi shahar devorlari balandligi 6—7 metrga yetadigan to'lqinli vallardan iborat bo'lib, g'arbiy tomonda esa devorlarning balandligi 4 metrni tashkil etadi.

Zartepaning shimoli-sharqiy burchagida deyarli kvadrat shakldagi tsitadell (shaharning mustahkam qismi) joylashgan. U janubdan va g'arbdan shahar xarobalaridan katta xandaq bilan ajratilgan. Uch burchagida (janubi-g'arbiy burchakdan tashqari) minoralar joylashgan bo'lib, ular tashqi devorlar tomon biroz chiqib turadi.

Tsitadell devorlari ichkaridan markazga tomon pasayib boradi, bu esa devorlar yonida joylashgan turar joy binolari qulab, hozirda notekis tepaliklarga aylanganligi bilan bog'liq. Tsitadellning shimoli-sharqiy burchagida asosiy inshoot joylashgan bo'lib, uning g'arbi, shimoliy tomonning o'rtasida esa tsitadell darvozasi mavjud. Eng baland devorlarning balandligi 13—14 metrga yetadi.

Zartepaning janubi-sharqiy qismida ikkinchi yirik inshoot joylashgan bo'lib, u tsitadeldan biroz kichikroq va boshqacha tuzilishga ega. Bu inshoot ham shahar xarobalaridan keng xandaq bilan ajratilgan. Uning me'moriy xususiyatlari va joylashuvi uni alohida ahamiyatli yodgorlik sifatida o'rganishga undaydi.

Bu inshootning aniq vazifasi va ichki tuzilishi hali to'liq o'rganilmagan, ammo uning xarobalaridan topilgan qoldiqlar u yerda turar joy yoki ma'muriy bino bo'lganligini taxmin qilish imkonini beradi. Shu bilan birga, uning atrofi ham arxeologik tadqiqotlar uchun qiziqarli ma'lumotlarni o'z ichiga olishi mumkin.

Zartepa arxeologik yodgorligi shaharsozlik, me'morchilik va qadimiy madaniyat tarixini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

1. В состав этого отряда входили: архитектор В. А. Нильсен, археолог В. Д. Жуков, производивший раскопки на территории городища, археолог Л. И. Альбаум, изучавший цитадель Хайрабадтепе. В работах отряда принимали участие В. А. Козловский, Т. Агзамходжаев, Г. Н. Катков, художник В. Н. Кедрин.

Zartepening ichki hududining deyarli barchasi qurilishlar bilan to'lgan edi. Bunga massiv tepaliklar dalolat beradi, ular bir-biri bilan qo'shilib ketgan va ba'zi joylarda qal'a devorlarining yuqori darajasiga yetgan, hatto markaziy qismida ular devorlardan ham balandroq ².

Janubi-sharqiy inshootning devorlari tsitadeldan va shahar devorlaridan mustaqil bo'lib, ular orasidagi bo'shliqlar keng xandaqlar bilan ajratilgan. Bu xandaqlar ko'chalarning qoldiqlari bo'lishi mumkinligi taxmin qilinmoqda, shu bilan birga, tsitadeldan va janubi-sharqiy inshootdan tashqariga chiqadigan darvozalar vazifasini bajargan bo'lishi ham ehtimoldan xoli emas.

Ushbu inshootning mustahkamligi va himoya vazifasini bajarganligi ehtimoli yuqori, chunki uning devorlari cho'kkan to'siqlar bilan to'ldirilgan bo'lib, bu uning fortifikatsion (mudofaa) maqsadlarida qurilganligini ko'rsatadi. Shu tarzda, Zartepa nafaqat turar-joy maskani, balki mudofaa nuqtai nazaridan ham yaxshi tashkil etilgan yodgorlik bo'lganligini ko'rish mumkin.

Zartepa shakli jihatidan qadimgi Xorazmdagi Tuproqqal'a shahristoniga o'xshaydi, lekin bu yerdagi sopol buyumlar boshqacha. Zartepa relyefida maydonlar va ko'chalar kuzatiladi, ular hozirda katta tekis maydonlar ko'rinishida bo'lib, atrofida tepaliklar — bino qoldiqlari joylashgan. Markaziy ko'chalardan biri shahristonning janubiy devori bo'ylab o'tgan bo'lib, uning kengligi o'rtacha 50 metrni tashkil etadi. Kichik mahallalar g'arbiy qal'a devori bo'ylab joylashgan³.

Shahriston yuzasidan topilgan ko'plab sopol buyumlar Zartepa davrini dastlabki aniqlash imkonini berdi. Bu davr haqida 300 dan ortiq mis tanga topilishi ham ma'lumot beradi.

Eng qadimgi sopol buyumlar eramizdan avvalgi birinchi asrlarga tegishli. Ushbu idishlar yaxshilab tozalangan loydan yasalgan bo'lib, qizg'ish angob ustidan chizilgan chiziqli jilolash naqshi bilan bezatilgan. Shuningdek, past bo'yli oyoqlarga o'rnatilgan

silindrsimon kosalar ham topilgan bo'lib, ular ham qizg'ish angob bilan qoplangan. Shu davrga tegishli bo'lgan qizil va qora lakli sir bilan qoplangan sopol buyumlar ham aniqlangan. Ba'zi buyumlar kulrang loydan tayyorlangan bo'lib, qora lak yoki qora angob bilan qoplangan.

Markaziy Osiyoda eramizdan avvalgi 1-asrga kelib sopol buyumlar ishlab chiqarish yuqori darajaga yetgan. Oldingi davrda ishlatilgan ko'plab idish shakllari Kushon davrida ham saqlanib qolgan. Milodiy I—III asrlarga tegishli sopol buyumlar sifatli loydan yasalgan bo'lib, yaxshi pishirilgan va zich sirli. Ko'pchilik idishlar oyoqli g'isht aylantirgichda tayyorlangan va qizil yoki qora angob bilan qoplangan, uning ustidan chiziqli jilolash naqshi ishlangan⁴.

Ko'pgina idishlar boy tamg'ali naqshlar bilan bezatilgan: archa shakllari, doirachalar, romblar, turli rozetkalar, "Buddha izlari" va boshqalar. Ba'zi idishlarda bir nechta turli naqshlar birgalikda ishlatilgan.

2. С.П.Толстов, Древний Хорезм, стр. 119.

3. В Согде и Хорезме керамические изделия из серой глины, покрытые черным ангобом и лаком, перестали изготавливаться к I в. до н. э. (А. И. Тереножкин. Согд и Чач, КСИИМК, вып. XXXIII, М.—Л., 1950, стр. 156; С. П. Толсто е , Древний Хорезм, стр. 86).

4. М. И. В я з ь м и т и н а, Раскопки на городище Айртам; Керамика Айртама времени кушанов,, рис. 8, табл. II—IX.

Idishlarning shakli va o'lchami xilma-xil: katta xumlar va ichki qismi bezatilgan ushlagichli tog'oralar, kichik nafis ko'zachalar mavjud. Shu davrga tegishli bo'lgan angobsiz chiroqlar ham topilgan.

Ba'zi topilgan qora lakli sopol bo'laklari archa naqshlari bilan bezatilgan bo'lib, bu lakning Kushon davrida mavjud bo'lganini tasdiqlaydi. Ayrim idishlar shakli va naqshi

bo'yicha Ayritom shahristonidagi qazilmalar chog'ida topilgan sopol buyumlar bilan o'xshashlikka ega.

Ko'rinib turibdiki, Kushon davriga oid (milodiy I–III asrlar) sopol buyumlar yuksak badiiy va texnik darajada ishlanganligi bilan ajralib turadi. Bu davrda sifatli loydan, yaxshi pishirilgan, zich sirlangan va angob bilan qoplangan idishlar keng tarqalgan. Idishlar asosan oyoqli g'isht aylantirgichda tayyorlangan bo'lib, jilolash naqshi va boy tamg'ali bezaklar bilan (archa shakllari, doiralar, rozetkalar, "Buddha izlari" va h.k.) bezatilgan.

Buyumlarning shakl va hajmi turlicha bo'lib, kattadan kichikkacha bo'lgan idishlar, ushlagichli tog'oralar, ko'zachalar, hamda angobsiz chiroqlar mavjud. Qora lakli sopol buyumlar va archa naqshlari u davrda laklash texnologiyasi mavjud bo'lganini ko'rsatadi.

Topilmalar nafaqat mahalliy hunarmandchilikning yuqori saviyasini, balki Ayritom shahristoni kabi boshqa hududlardagi sopol an'analari bilan o'xshashliklarni ham tasdiqlaydi. Bu esa hududlararo madaniy aloqalar va umumiy madaniy muhit mavjud bo'lganini ko'rsatadi.

M.M. Dyakonovning fikricha, barcha ushbu belgilarga III-IV asrlarga oid keramika xos bo'lib, o'sha davrda angob va yaltiratish o'rnini sopol idishlardagi tamg'ali bezaklar egallagan.

Ehtimol, Tupxona va Begromdan topilgan tamg'ali bezakli va angoblangan idishlar, M.M. Dyakonov ta'kidlaganidek, turli davrlarga oid bo'lib, tamg'ali bezaklar angob o'rniga paydo bo'lgan. Ammo Surxondaryo viloyatining janubiy qismidagi I-III asrlarga oid sopol buyumlarda bu holat kuzatilmagan⁵.

Alohida e'tiborga molik bo'lgan tomoni shundaki, ayrim idishlardagi yelimlangan naqshlar juda mahorat bilan ishlangan. Bu naqshlar och jigarrang angob bilan qoplangan ingichka devorli idishlarda ishlatilgan. Afsuski, idishlarning shaklini aniq aniqlash imkonini beradigan butun bir parcha topilmadi. Ayrim naqshlar odam qiyofasiga ega bo'lgan

sherlarga o'xshaydi. Shunga o'xshash naqshlar Termizdagi Chingiztepa shahar qoldiqlaridan ham topilgan.

Topilgan parchalardan birida tog' echkisi — arxar boshi juda realistik tarzda tasvirlangan. Tumshuqlarining ikkala tomonida pastga qayrilgan shoxlari joylashgan. Shu xil tasvirlar, ammo biroz stilizatsiyalangan holda, idish tutqichlarida ham uchraydi. M.E. Massoyning fikricha, bunday tasvirlarning prototipi O'rta Osiyoda keng tarqalgan *Capra sibirica* bo'lishi mumkin. Shuningdek, ba'zi idish tutqichlari boshqa, hatto afsonaviy hayvonlar shaklida ishlangan.

⁵.М. М. Д ъ я к о н о в , Работа Кафирниганского отряда, МИА СССР, № 15,М,—Л., 1950, стр. 166.

Zartepa shahar xarobalaridan topilgan V-VI asrlarga oid sopol idishlarda tamg'ali bezak va angob ishlatilgan bo'lib, lekin ular kamroq qo'llanilgan. Idish shakllari biroz o'zgargan, ba'zida angob ishlatilmagan keramika paydo bo'lgan va tishli naqshlar ko'zga tashlangan.

Ba'zi maishiy idishlar hayvonlarning, masalan, cho'zilgan tumshuqli bug'u (yoki kiyik) boshini tasvirleydigan tutqichlarga ega.

V-VI asrlarga oid bo'lgan ayrim qurilish qoldiqlari ham topilgan bo'lib, ular 50x30x10 sm o'lchamdagi xom g'ishtdan ishlangan.

Zartepa shahar xarobalarini o'rganish jarayonida odam va hayvonlarni tasvirleydigan ko'plab terrakota haykalchalar va yelimlangan bezaklar topildi. Ushbu haykalchalar san'at asari bo'lib, ko'pincha ma'lum bir ijtimoiy-iqtisodiy tuzumni ifodalaydi va bu xalqning boshqa davlat aholisi bilan madaniy aloqalarini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Afsuski, ko'plab terrakota haykalchalar qazilmalar vaqtida emas, balki shahar xarobalarining yuzasida topilganligi sababli, ularni aniq sanasini belgilash qiyin.

Juda qiziqarli topilmalardan biri - idishdan olingan tamg'a yordamida yasalgan naqsh bo'lib, u erkak boshini tasvirleydi. Uning o'lchami 6x4 sm. Boshning yuz xususiyatlari aniq

va katta. Ko'zlari keng ochilgan, qovoqlari biroz chiqib turadi, qora qismi chuqurchalar shaklida yasalgan. Og'ir qosh suyaklari peshonada bo'rtib chiqqan va burun o'rtasiga qarab yaqinlashadi. Yuz mushaklari aniq tasvirlangan. Burun to'g'ri va keng, biroz ko'tarilgan. Burundan pastga tomon uzun mo'ylovlar tushadi. Og'zi biroz ochiq, yuqori va pastki lablari yaxshi ko'rinadi. Quloqlar atrofida qalin soqol sochlar bilan birlashadi va bu sochlar peshona hamda chakka tomon to'kilib turadi. Sochlar tasviri biroz umumlashtirilgan, lekin umumiy shakli va soch turmagi aniq ko'rsatilgan.

Ko'z, og'iz va sochlar orasidagi chuqurchalarda qizg'ish-jigarrang angob saqlanib qolgan. Angobning rangi va yasash usuliga qaraganda, ushbu naqsh eramizning birinchi asrlariga tegishli. Bunday bosh tasvirlari Rim haykaltaroshligida ham uchraydi, u yerda ularni dengiz ma'budlari sifatida tasvirlashgan⁶

Shuningdek, qanotli ayolni tasvirlaydigan haykalcha parchasini ham qiziqarli topilma deb atash mumkin. Uning o'lchami 6x6 sm. Terrakotaning pastki qismi saqlanmagan. Yuzi oval shaklda. Quloqlarida uzun sirg'alar bor. Yelkalari ustidan qanotlar ko'tarilgan bo'lib, ularning patlari Sharq uslubiga xos bo'lgan tarzda batafsil ishlangan. Bo'yin ostida ikkita yarim doira shaklidagi chiqib turuvchi chiziqlar mavjud bo'lib, ular kiyim burmalari bo'lishi mumkin. O'ng qo'li tirsagidan bukilgan holda qalqonni yoki guldastani ushlab turadi, chap qo'li esa uni pastdan qo'llab-quvvatlaydi.

Milodiy I–VI asrlarda Zartepa va uning atrofida hududlarda sopol buyumlar yasash san'ati yuqori darajada rivojlangan bo'lib, bu jarayonda angob, tamg'ali bezak, yelimlangan naqshlar va figura tutqichlar keng qo'llanilgan. M.M. Dyakonovning fikricha, III–IV asrlarda tamg'ali bezaklar angob va jilolashning o'rnini bosgan. Ammo Surxondaryo viloyatining janubiy qismida bu holat I–III asrlar sopol buyumlarida kuzatilmagan.

Ba'zi idishlarda och jigarrang angob bilan qoplangan va nafis ishlangan yelimlangan naqshlar bor. Ular orasida odamga o'xshash sherlardan tortib, realistik tarzda tasvirlangan arxar (tog' echkisi) boshigacha ko'plab hayvoniy shakllar mavjud.

6. О. Ф. В а л ь д г а у э р , Античная скульптура, Пг., 1924, стр. 70, № 93

Bu tasvirlarning ba'zilar **Capra sibirica** (O'rta Osiyoda keng tarqalgan yovvoyi echki) obrazidan ilhomlangan bo'lishi mumkin. Idish tutqichlari afsonaviy hayvonlar shaklida ishlangani ham e'tiborga loyiq.

V–VI asrlarga kelib, idish shakllarida o'zgarishlar yuz bergan, angobsiz va tishli naqshli keramikalar ko'paya boshlagan. Ayniqsa, cho'zilgan tumshuqli hayvonlar (bug'u yoki kiyik) tasvirlari idish tutqichlarida uchraydi. Bu davrga oid 50x30x10 sm o'lchamdagi xom g'ishtdan qurilgan binolar ham aniqlangan.

Zartepa xarobalaridan topilgan terrakota haykalchalar va yelimlangan bezaklar xalqning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, diniy tasavvurlari hamda boshqa xalqlar bilan bo'lgan madaniy aloqalari haqida muhim ma'lumot beradi. Bular arxeologik jihatdan katta ilmiy va madaniy ahamiyatga ega yodgorliklardir. Ayritom yodgorligi bilan Zartepa yodgorligi ham Kushon davlatiga tegishli yodgorliklar bo'lib, o'xshashlik va farq tomonlari mavjud, jumladan, har ikkala yodgorlikda angoblangan va tamg'ali bezakli sopol idishlar topilgan, realistik va stilizatsiyalangan hayvon tasvirlari mavjud (masalan, tog' echkisi, sherlarga o'xshash shakllar), ijtimoiy va diniy mazmuni bor bo'lgan terrakota haykalchalar uchrashi o'xshashligi bo'lsa, farqli tomonlari esa Ayritomda Buddaviy san'at unsurlari ko'proq kuzatiladi (Budda haykallari, stupa, reliqvariylar), Zartepada bu kabi diniy tasvirlar kamroq, lekin maishiy hayot va ijtimoiy tasvirlar ko'proq aks etgan.

Shahar xarobalarining yuzasida uzoq vaqt yotganligi sababli, terrakota kuchli ishqalanib, yemirilgan. Unda g'alaba ma'budasi — **Nikani** tasvirlagan.

Nika obrazi qadimgi Yunoniston tasviriy san'atida keng tarqalgan. Yunon mifologiyasiga ko'ra, Nika Zevsning hamrohi bo'lib, u titanlarga qarshi kurashda unga yordam bergan va g'alabani u bilan birga nishonlagan. Keyinchalik, Nika axloqiy kuchlar va qobiliyatlarning g'alabasini ifodalovchi ma'buda sifatida tasvirlana boshlagan. Nika

doimiy ravishda Afina (Zevsning qizi) bilan birga bo'lgan. Afina urush, hunarmandchilik va aql ma'budasi bo'lib, Nika unga urushlarda, musobaqalarda g'alaba va mag'lubiyatlarni ato etgan.

Nika kulti Iskandar Maqduniy davrida ayniqsa keng tarqalgan, chunki afsonalarga ko'ra, Nika va Afina uni yorqin g'alabalarda qo'llab-quvvatlagan. Shu sababli, ushbu ma'budalarga bag'ishlangan ibodatxonalar va qurbongohlar qurilgan. Doimiy urushlar olib borgan diadoxlarda ham Nika kulti katta ahamiyat kasb etgan. Nika odatda qo'lida g'olibga "birinchilik shon-shuhratini" beruvchi toj yoki xurmo shoxi bilan tasvirlangan, ba'zan esa o'z g'alabalarini yozib boruvchi qalqonni ushlab turgan holda tasvirlangan⁷. Zartepadan topilgan terrakotada aynan shunday qalqon tasviri mavjud bo'lishi mumkin.

Nikaning tasvirlari miloddan avvalgi VI asrda Sirakuza va Sitsiliyaning⁸ boshqa shaharlarida zarb etilgan tangalarda, Shimoliy Qora dengiz bo'ylaridagi tangalarda milodiy IV asrgacha, Yunon-Baqtriya podshosi Stratondan⁹ qolgan tangalarda, shuningdek, Kushon podsholari Mavva¹⁰ va Xuvishka¹¹ tangalarida ham uchraydi.

7.А. М. Миронов, Изображение богини победы в греческой пластике, Казань, 1911, стр. 156.

8. А. Н. Зограф, Античные монеты, МИА СССР, № 16, М.—Л., 1951, стр. 62.

9. Там же, табл. XI, 5.

10. Там же, табл. XIV, 2, 7, 8.

11. Там же, табл. XXVII, 13

Miloddan avvalgi I—II asrlarga tegishli bo'lgan terrakotaning yuqori qismi (belidan yuqorisi) saqlanmagan. O'lchamlari — 9X5X2 sm. U shtamp yordamida tayyorlangan. Orqa tomoni silliq. Ushbu terrakota ayolni tasvirlaydi, u yarim shaffof xiton kiygan bo'lib, xiton yengil to'lqinli buklamalar bilan oyoq panjalarigacha tushadi. Xiton ustidan tizzagacha yetmagan yengil kiyim tashlangan. Matolar oyoqlarni va qorin qismidagi

qiyofani chiroyli tarzda o‘rab turibdi. Butun qiyofasida yengillik va nafislik seziladi. Chap oyoq biroz oldinga chiqib turibdi. O‘ng qo‘l tanasi bo‘ylab pastga tushirilgan va kiyim buklamalarini ushlab turibdi.

Bel qismida kiyim belbog‘ bilan bog‘langan bo‘lib, belbog‘ tuguni o‘rtada joylashgan, uning uchlari qorin bo‘ylab ikkala tomonga tushib turibdi.

Bizning terrakotani Vatikan muzeyida¹² saqlanayotgan Oy ma‘budasi **Selena** tasvirlangan ellinistik haykal bilan solishtirganimizda, ushbu statuetka ham aynan shu ma‘budani tasvirlagan deb taxmin qilishimiz mumkin.

Shuningdek, yomon saqlangan yana bir ayol boshchalari¹³ diqqatga sazovor. Ularning soch turmagi va yuzining ovalsimonligi Kerch bo‘g‘ozidagi Nimeya qadimgi shahri qazilmalarida topilgan ayol protomlari¹⁴ (V—II asrlarga tegishli) bilan o‘xshash.

Qazilma ishlarida topilgan eng qiziqarli statuetkalardan biri yalang‘och erkak qiyofasini tasvirlagan terrakotadir. Ushbu statuetka shtamp yordamida tayyorlangan va to‘liq saqlanmagan: bosh qismi va o‘ng qo‘li singan. Statuetkaning umumiy balandligi — 14,5 sm.

Zartepa xarobalaridan topilgan terrakota haykalchalar va san‘at asarlari bu hududda qadimiy yunon va ellinistik madaniyat ta‘sirining kuchli bo‘lganini yaqqol ko‘rsatadi. Ayniqsa, g‘alaba ma‘budasi **Nika** tasvirlangan terrakota o‘rganilgan madaniy qatlamlarning miloddan avvalgi I – milodiy II asrlarga oid bo‘lganini ko‘rsatadi.

Nika — qadimgi yunon mifologiyasining markaziy obrazlaridan biri bo‘lib, u Zevsning hamrohi va g‘alabaning timsoli hisoblangan. Uning tasvirlari Aleksandr Makedonskiy va undan keyingi diadoxlar, shuningdek, Kushon podsholari (Mavva va

12. О. Ф. В а л ь д г а у э р , Античная скульптура, стр. 40, рис. 16.

13. Л. И. А л ь б а у м, Некоторые данные по изучению Анхорской группы археологических памятников (1948—1949 гг.), Труды Института истории и археологии АН УзССР, т. VII, Ташкент, 1955, стр. 121, рис. 4.

14. М. М. Х у д я к, Работы Нимфейской экспедиции 1939 года, Труды Отдела истории, искусства и культуры античного мира, т. I, Л., 1945, етр, 161, табл. XIX.

Xuvishka) tangalarida ham uchraydi. Bu esa Nika kultining keng hududlarda tarqalganini ko'rsatadi.

Zartepada topilgan terrakotadagi ayol qiyofasi — yarim shaffof xiton kiygan, nafis holatda turuvchi ayol — uslub va kompozitsiya jihatidan Vatikan muzeyida saqlanayotgan Oy ma'budasi Selena haykaliga o'xshash. Bundan tashqari, ushbu haykalcha shtamp yordamida tayyorlangan, bu esa ishlab chiqarish texnologiyasining rivojlanganini bildiradi. Haykalcha o'lchami kichik ($9 \times 5 \times 2$ sm) bo'lsa-da, unda nafis detallar — kiyim buklamalari, belbog' tuguni, yengillik tuyg'usi – badiiy mahoratni ko'rsatadi.

Shuningdek, yuz tuzilmasi va soch turmagi Kerch bo'g'ozidagi qadimiy Nimeya shahri haykallari bilan o'xshashlik ko'rsatadi. Bu esa Zartepa aholisi va Qora dengiz bo'yidagi ellinistik madaniyatlar o'rtasida madaniy aloqalar mavjud bo'lganini bildiradi.

Zartepadan topilgan boshqa bir haykalcha — yalang'och erkak tasviri — ham e'tiborga molik. Bu terrakota ham shtamp yordamida ishlangan bo'lib, u antik yunon san'atidagi ideallashtirilgan inson qiyofasi an'analariga mos keladi.

Orqa tomoni qo'l bilan silliqilgan. Shtamp bosilgandan keyin qolgan loy chetlari ichkariga bukilib, figuraning yon tomonlariga yopishtirilgan. Chap oyoq orqaga tortilgan, o'ng oyoq esa biroz oldinga chiqqan. Gavda va yelka o'ng tomonga egilgan. Qorin va ko'krak mushaklari maksimal zo'riqishda tasvirlangan: mushaklarning aniqligi keskin ko'rsatilgan. Singan o'ng qo'l avval yuqoriga ko'tarilgan bo'lgan.

Chap oyoq atrofida uch marta o'ralgan katta ilon soniga tishlarini botirgan. Ikkinchi ilon esa bo'yniga o'ralgan, undan faqat chap yelkada va bo'yin ostida kichik izlar qolgan. Statuetkani yuzaki ko'zdan kechirganda, uning mashhur Laokoon haykali ¹⁵ bilan hayratlanarli darajada o'xshashligi darrov ko'zga tashlanadi, garchi terrakota ancha qo'pol ishlangan (11-rasm) va Rodos haykalining nusxasi emas.

Tanadagi barcha tafsilotlar sxematik tarzda tasvirlangan va hamma joyda ham puxta ishlanmagan. Masalan, chap qo'lda barmoqlar ko'rinmaydi. Statuetka qizil angob bilan qoplangan bo'lib, uning izlari chuqurliklarda saqlanib qolgan.

Qadimgi yunon epik asariga ko'ra, Laokoon — Troya ruhoniysi — Troyani qutqarishga harakat qilgan. U Troya devorlari oldida, go'yo chekinayotgandek ko'ringan axeylar tomonidan qoldirilgan ulkan yog'och otning fitna ekanligini tushuntirishga uringan. Laokoon bu yerda qandaydir harbiy hiyla yashiringanini aytgan. Bunga javoban, Troyani yo'q qilishni xohlagan dengiz xudosi Poseydon ikki ulkan ilonni yuboradi, ular Laokoon va uning o'g'illarini o'ldiradi.

Rodoslik haykaltaroshlar ilonlar qurbonlarning tanasiga o'ralgan lahzani abadiylashtirishgan. Virgilning "Eneida" asarida esa Laokoon va uning o'g'illarining halok bo'lishi biroz boshqacha tasvirlangan.

«Mahluqlar birdaniga Laokoon tomonga otilib, Uning ikki yosh o'g'lini birvarakayiga ushlab, tanalarini o'rab oldi va ochko'zlik bilan Tishlarini ularning a'zolariga botirib, darhol ikkisini ham g'ajib tashladi.

Bolalarga yordam berishga otlangan otasi kamon bilan yetib keladi, ammo ilonlar Birdan unga ham hujum qilib, kuchli halqalar bilan ikki marta Qorin va ko'kragini, ikki marta bo'ynini o'rab olib, Tangachali tanalari bilan uni butunlay qamrab olishadi va dahshatli boshlarini ustiga ko'tarishadi.

Befoyda urinib, u kuchsiz qo'llari bilan halqalarni uzmoqchi bo'ladi — Qora zahar va ko'pik uning muqaddas bog'lamlaridan oqadi.

Azobga botib, u qichqirgancha faryod qiladi, ammo nolalari yulduzlarga yetib bormaydi».

Zartepa xarobalaridan topilgan ushbu terrakota haykalcha — klassik yunon mifologiyasi asosidagi Laokoon obrazining lokal, oddiylashtirilgan ifodasi bo'lib, ellinistik

san'atning O'rta Osiyodagi ta'sirini yana bir bor tasdiqlaydi. Garchi bu haykalcha texnik va badiiy jihatdan Rodoslik mashhur **"Laokoon"** haykali darajasida bo'lmasa-da, uning asosiy g'oyaviy va dramatik mazmunini yetkazib berishga urinilgan bo'lib, uning muhim jihatlariga e'tibor qaratadigan bo'lsak, haykalchadagi gavda holati, chap oyoqning orqaga tortilishi, o'ng oyoqning oldinga chiqishi, gavdaning o'ng tomonga egilishi, mushaklarning zo'riqishda tasvirlanishi — bularning barchasi antik san'atda keng qo'llanilgan dramatik ekspressiyani ifodalaydi. Ilonlar motivi: Chap oyog'ini tishlagan va bo'yniga o'ralgan ilonlar — Laokoon afsonasining asosiy elementi bo'lib, bu detallar asarning mifologik ildizlari bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liqligini ko'rsatadi.

15. Скульптурная группа Лаокоона выполнена родосскими мастерами Гегесандром, Полидором и Лфанадором В середине I в. до н. э. В настоящее время она хранится в Ватикане.

- Garchi figura angob bilan qoplangan bo'lsa-da, tafsilotlar, ayniqsa barmoqlar va yuz ifodasida sxematik, soddalashtirilgan yondashuv qo'llanilgan. Bu esa uning ko'chirma yoki taqlid bo'lishi, ehtimoliy mahalliy hunarmand tomonidan bajarilgani haqida xulosa qilish imkonini beradi.
- Laokoon obrazining Zartepada uchrashi — yunon-rim madaniy merosi O'rta Osiyoga qanchalik chuqur kirib kelganini ko'rsatadi. Bu ayniqsa, ellinistik san'atning Kushon davri hududlarida davom etganini, hatto lokal talqinlarda ham yashab qolganini bildiradi.
- Haykalchadagi sahna antik adabiyotda, xususan, Virgilning "Eneida" asarida ham tilga olingan bo'lib, bu yodgorlikni nafaqat arxeologik, balki adabiy-estetik tahlil jihatidan ham qimmatli qiladi.

Zartepadan topilgan ushbu haykalcha — Laokoon afsonasining lokal san'atdagi aksidir. U ellinistik tasviriy san'atning motivlarini saqlab qolgan holda, oddiylashtirilgan, mahalliy hunarmandchilik madaniyati bilan uyg'unlashgan. Haykalcha san'atijihatdan mukammal bo'lmasa-da, uning mavjudligi Zartepa aholisi orasida ellinistik madaniyat

obrazlari, ayniqsa yunon mifologiyasi bilan tanishlik bo'lganini tasdiqlaydi. Bu esa hududda keng qamrovli madaniy almashinuv bo'lganini isbotlaydi.

Bu tasvir Zartepadan topilgan terrakota tasviriga mos keladi.

Ehtimol, bu terrakota haykali yunon mifologiyasini yaxshi bilgan rassom tomonidan ishlangan bo'lib, unda ilonlar Laokoonning ikki o'g'lini "darhol g'ajib tashlaganidan" keyin va unga hujum qilib, "ikkita halqa bilan qorin va ko'kragini, ikki marta bo'ynini o'rab olgan" payt tasvirlangan.

Shuningdek, bu haykalni ishlagan usta asl Rodoss haykali yoki uning nusxasini ko'rgan bo'lishi ham mumkin, ammo butun guruhni qayta ishlashning murakkabligi tufayli u faqat markaziy qahramonni tasvirlash bilan cheklangan.

Ilon tasvirlari O'rta Osiyo san'ati yodgorliklarida tez-tez uchraydi. Qadimgi eronliklar orasida **Zrvan** birinchi xudo hisoblangan. Ularning tasavvurida bu qanotli, sher boshli va tanasi ilon halqalari bilan o'ralgan qariya sifatida tasvirlangan.

Ammo Zrvanning ilonlari va tasviri Zartepadagi terrakotaga hech qanday o'xshashlikka ega emas, bu terrakota, shubhasiz, Laokoonni tasvirlaydi.

Laokoon haykalining topilishi ajablanarli emas. Ma'lumki, Kushon imperiyasi I—II asrlarda eng yuqori cho'qqisiga chiqqan. Shu davrda xalqaro aloqalar, xususan, Rim imperiyasi bilan munosabatlar kengaygan. Milodiy 99-yilda Kushon elchiligi Rimga yuborilgan¹⁶.

Kanishka davrida (78—123-yillar) davlat dini buddizm bo'lgan, ammo boshqa dinlar ham mavjud bo'lgan. Bunga numizmatik materiallar dalildir: Kanishka tangalarida Shiva va buqa, boshqa tangalarda hind, yunon, elam xudolari, shuningdek, Mitra va zardushtiylik xudolarining tasvirlari mavjud.¹⁷

Keng Kushon imperiyasining turli hududlarida ko'plab diniy e'tiqodlar mavjud bo'lgan, va bu hududlarning madaniyati ham turlicha bo'lgan.

16. Римские поэты в биографиях и образцах, Составил В. Алексеев, СПб., 1897, стр. 353.

17. К В. Т р е в е р , Отражение в искусстве дуалистической концепции зороастризма, ТОВЭ, т. I, Л., 1939, стр. 244 и др., табл. III, IV, VI.

Kushon davlatining hududida to'qnashgan asosiy madaniyatlar ellinistik va hind madaniyati edi. Ushbu madaniyatlarning mahalliy madaniyatga ta'siri imperiyaning turli qismlarida turlicha bo'lgan.

Masalan, Hindiston hududida ellinistik san'at hind san'ati bilan uyg'unlashib, yangi san'at turini vujudga keltirgan, bu uslub greko-budda yoki Gandxara san'ati deb nomlangan¹⁸.

Zartepadan topilgan Laokoon obrazidagi terrakota haykalcha — yunon mifologiyasi va ellinistik san'atning O'rta Osiyodagi aniq va yorqin namunalaridan biridir. U antik dunyo epikasi (Virgilning "Eneida"si), ellinistik haykaltaroshlik (Rodos maktabi) va mahalliy hunarmandchilikning tutashgan nuqtasini ifodalaydi. Bu haykalcha faqat badiiy emas, balki madaniy-siyosiy va diniy jarayonlarni ham o'zida aks ettiradi.

Ushbu haykalchanning asosiy jihatlari quyidagicha :haykalchada Laokoonning og'riq, kurash va kuchli hissiyotga to'la onlari tasvirlangan, ilonlarning tana atrofida o'ralishi, qo'llarning keskin harakati, mushaklar zo'riqishi Virgil tasviriga juda yaqin. Bu esa ustaning mifni yaxshi bilganini va badiiy tafsilotlarga e'tibor berganini ko'rsatadi. Haykalcha Rodoslik mashhur "Laokoon va uning o'g'illari" haykal guruhining soddalashtirilgan talqini bo'lishi ehtimol. Usta ehtimol asliyatni ko'rgan yoki uning nusxasi asosida ishlagan. Shuningdek, haykalchada mahalliy material — terrakota, ishlov uslubi va angob bilan qoplash an'anaviy texnikalardan foydalanilgan. Bu san'at namunasi Kushon davridagi (I–II asrlar) madaniy globalizatsiya va diniy bag'rikenglik mahsulidir. Kushon imperiyasida yunon, hind, zardushtiy, buddaviy va boshqa diniy ta'sirlar birgalikda mavjud

bo'lgan. Kanishka tangalaridagi ko'p xudo tasvirlari bu madaniy xilma-xillikni ko'rsatadi. Rim bilan aloqalarning mavjudligi (masalan, milodiy 99-yildagi elchilik) bu kabi san'at asarlari orqali g'arbiy madaniy obrazlarning Sharqga kirib kelganini isbotlaydi. Zartepadagi Laokoon tasviri gandxara san'ati kabi to'liq uyg'unlashgan yangi uslub emas, lekin u ellinistik san'atning lokal talqini sifatida alohida ahamiyatga ega. Ilon obrazining qadimgi Eron mifologiyasidagi Zrvan bilan taqqoslanishi shuni ko'rsatadiki, Zartepa haykalchasi yunon mifologiyasiga aniq mansub bo'lib, uni boshqa madaniy kontekstlardan farqlash mumkin. Zartepadan topilgan Laokoon tasviridagi haykalcha — madaniy gibrilikning, ya'ni turli dunyoqarash va san'at maktablarining bir hududda kesishganining yaqqol dalilidir. U ellinistik madaniyatning O'rta Osiyo san'atida saqlanib qolgan nodir izidir.

Toxaristonning o'ng qirg'og'ida ellinistik me'morchilik yodgorliklarini o'rganib chiqib, G. A. Pugachenko shunday xulosaga keldi: Kushonlar davrida G'arb me'morchiligidan sifat jihatidan ortda qolgan, ammo mahalliy an'analarni ehtiyotkorlik bilan saqlab qolgan o'ziga xos me'morchilik shakllandi. Shu tufayli u Gandxara maktabiga tashqi taqliddan saqlanib qoldi. G. A. Pugachenkoning fikriga ko'ra, Markaziy Osiyoda ellinizmning haqiqiy markazi Gandxara emas, balki Baqtriya bo'lgan¹⁹.

Xuddi shu fikrni o'sha davr san'ati haqida ham aytish mumkin. Albatta, yunon san'ati Markaziy Osiyo tuprog'iga tushgach, mahalliy an'analarni ta'sirida o'zgargan, ammo Gandxaradagidek keskin emas.

18. К. К. С н и х а, А. Ч. Б а н е р д ж н , История Индии, М., 1954, стр. 81.

19. Г. А. Пугаченкова, Фрагменты эллинистической архитектуры правобережного Тохаристана, Труды АН УзССР, сер. 1, т. II, История, археология, Ташкент, 1945, стр. 79.

Shu munosabat bilan Ayritom frizi ham esga olishga arziydi. U ilmiy adabiyotlarga M. Ye. Massonning tadqiqotlari orqali kirib kelgan. M. Ye. Masson ushbu ishlarida

Markaziy Osiyoda topilgan, miloddan avvalgi so'nggi asrlar va milodiy birinchi asrlarga tegishli bo'lgan moddiy madaniyat yodgorliklari haqida ba'zi ma'lumotlarni umumlashtirgan²⁰.

Mahalliy hunarmandlar san'at asarlarini o'zlari ko'rgan ellinistik namunalarga yoki mahalliy aholiga yaxshi tanish bo'lgan mifologiyaga asoslanib yaratganlar. Yunon-rim uslubidagi haykalchalar bilan bir qatorda, xuddi shu davrga oid bo'lgan va buddaviylik madaniyati bilan bog'liq bo'lgan terrakota haykalchalari ham ma'lum.²¹

Miloddan avvalgi II–I asrlarda Markaziy Osiyoga kirib kelgan buddizm Kushonlar davrida davlat dini bo'lib qolgan. Uning hayot tarziga qanchalik chuqur singib ketganligini hatto o'sha davr san'atida ham ko'rish mumkin.

Miloddan avvalgi I—II asrlarda maishiy idishlar Buddha oyoq izlari tasviri tushirilgan shtamplar bilan bezatilgan.

Zartepada buddaviylik madaniyati bilan bog'liq bo'lgan buyumlar orasida gilamlarda o'tirgan **Budda tasvirlangan ikonalar** ham topilgan. Bunday ikonalar avvalroq Termizda (T.A.K.E. tomonidan) hamda Sug'dda topilgan bo'lib, ular G. V. Grigoriev tomonidan miloddan avvalgi I asrdan milodiy II asrgacha bo'lgan davrga tegishli deb sanaladi. A. I. Terenojkin esa ularni V—VI asrlarga oid deb taxmin qiladi²².

Qadimgi Xorazmning terrakota haykalchalari orasida ham oyoqlarini chalishtirib o'tirgan yoki bir oyog'i bukilib, ikkinchisi tizzadan yuqoriga ko'tarilgan holatda tasvirlangan Buddha tasvirlari mavjud²³. Ular Gandxara san'ati uslubiga yaqin bo'lib, milodiy I asrdan oldinga borib taqaladi.

Budda ikonalaridan tashqari, Zartepa shahrida **maymun haykalchalari** ham topilgan. Bunday tasvirlar ko'p miqdorda Xo'tanda uchraydi²⁴, u yerda ular juda mohirlik bilan ishlangan bo'lsa-da, xuddi Markaziy Osiyoda bo'lgani kabi, Xo'tanda ham maymunlar yashamagan. Eski Termizdan topilgan maymunlarning terrakota haykalchalari M. Ye. Massonning fikricha, Janubiy Afg'onistonda yashaydigan *Macacus rhesus* (*Macaca mulatta*)

maymunlariga taqlid qilib yasalgan, bu maymunlar hanuzgacha o'sha hududlarda uchraydi²⁵.

Terrakota haykalchalaridan biri musiqa asbobi — sirinksda o'ynayotgan maymunni tasvirlaydi. Shunga o'xshash haykalchalar Xo'tanda va Afrosiyobda ham topilgan bo'lib, ular eramizning dastlabki asrlariga tegishli²⁶.

1948 yilda Tojikistonda baraban chalayotgan maymunning terrakota haykalchasi topilgan²⁷.

20. М. Е. М а с с о н, Находка фрагмента скульптурного карниза. первых веков н. э., Материалы Узкомстариса, вып. I, Ташкент, 1933; он же, Скульптура Айртама, ж. «Искусство», М., 1935, № 2.

21. М. Е. Массой, Городища Старого Термеза и их изучение, стр. 79; Г. В. Григорьев, Поселения древнего Согда, КСИИМК, вып. VI, М.—Л., 1940, стр. 31; он же, Городище ТалиБарзу, ТОВЭ, т. II, Л., 1940, стр. 95; С. П. Толстое, Древний Хорезм, стр. 139.

22. Г. В. Григорьев, Поселения древнего Согда, стр. 31; он же, Городище Тали-Барзу, стр. 95, табл. III, рис.

23. С. П. Толстой, Древний Хорезм, стр. 199, табл. 76, рис. 1, 2, 3.

24. Г. К и з е р и ц к и й, Хотанские древности из собрания П. Ф. Петровского, ЗВОРАО, т. IX, вып. I — IV, СПб., 1896, стр. 181—188, рис. IV, 16—22. » A. Stein, Ancient Khotan, vol. II, Oxford, 1907, tabl. XLVI, XLVII. н Там же, стр. 208.

25.* М. Е. М а с с о и, Городища Старого Термеза и их изучение, стр. 75.

26. И. И. Толстой, Н. П. Кондаков, Русские древности в памятниках искусства, вып. III, СПб., 1890; В. А. Мешкерис, Терракотовые статуэтки музыкантов из

собрания Музея истории, Труды Музея истории Узбекской ССР, вып. II, Ташкент, 1954.

27. Н. Н. Забелина, Новые археологические находки из Гиссарской долины, Сообщение Республиканского историкокраеведческого музея Таджикской ССР, вып. 1, Сталинабад, 1952, стр. 25—26, рис. 2, 3.

Markaziy Osiyodagi, xususan, Zartepa va uning atrofidagi hududlardan topilgan arxeologik yodgorliklar asosida shuni aytish mumkinki, Kushonlar davridagi san'at va me'morchilik G'arb (ellinistik) madaniyatidan ilhomlangan bo'lsa-da, o'ziga xos mahalliy uslub va an'analarni ehtiyotkorlik bilan saqlab qolgan, va bu uni Gandxara maktabidan sezilarli darajada ajratib turadi.

G.A. Pugachenkova va M.Ye. Masson tadqiqotlariga ko'ra, Toxaristonning o'ng qirg'og'ida va Zartepa singari yodgorliklarda ellinistik ta'sir mavjud bo'lsa-da, bu ta'sir mahalliy uslubga singib ketgan va tashqi taqlidga aylanmagan.

Baqtriya — ellinistik madaniyatning chin markazi bo'lib, u Gandxaraga qaraganda mustaqilroq va o'ziga xosroq tarzda rivojlangan.

Ayritom frizi va boshqa haykalchalar ko'rsatadiki, mahalliy ustalar ellinistik va yunon-rim san'atidan ilhom olgan, lekin ularni mahalliy mifologik tasavvurlar va diniy e'tiqodlar bilan uyg'unlashtirgan.

Ayniqsa, Zartepadan topilgan Budda ikonasi va maymun haykalchalari Kushon davridagi madaniy rang-baranglikni va diniy bag'rikenglikni tasdiqlaydi.

Buddaviylik Markaziy Osiyoda miloddan avvalgi II–I asrlardan boshlab kirib kelgan va Kushonlar davrida davlat dini maqomini olgan.

Budda tasvirlari — gilamda o'tirgan holatda, oyoqlarini chalishtirgan yoki meditatsiya holatida — bu diniy e'tiqodning san'atda chuqur aks etganidan dalolat beradi.

Bu tasvirlar Gandxara san'atiga yaqin bo'lsa-da, lokal xususiyatlarga ega, bu esa mustaqil maktab mavjudligini bildiradi.

Zartepa, Termiz, Afrosiyob va Xo'tandan topilgan maymun tasvirlari, ayniqsa musiqa asboblari bilan tasvirlanganlari, madaniy almashuv va estetik obrazlarning keng mintaqaviy tarqalishini ko'rsatadi.

Bu tasvirlar, real hayotda mavjud bo'lmagan hayvonlar asosida yasalgan bo'lsa-da, ularning janubiy mintaqalardagi biologik analoglari (masalan, *Macaca mulatta*) asosida yaratilgan bo'lishi mumkin.

Zartepa va unga aloqador arxeologik yodgorliklar Kushon davrida Markaziy Osiyoda vujudga kelgan madaniy uyg'unlikni, ya'ni ellinnistik madaniyat shakllanganligini ko'rsatadi.

Zartepa shahristonida topilgan ikkita terrakota haykalchasi badisatvalarni tasvirlaydi. Aksariyat terrakotalar singari, ular ham to'liq saqlanmagan: bosh va oyoqlari sinib ketgan (13-rasm). Bir parchaning o'lchamlari 10x6x3,2 sm.

Haykalcha qo'llari tirsaklardan bukilib, tananing o'rtasiga yaqinlashgan odamni tasvirlaydi. Qo'llarida qandaydir buyum ushlagan. Yelkalar keng, bel tor, bo'yin ostida yarim doira shaklidagi bezak (ehtimol, tilla taqinchoq) bor.

Haykalcha, ehtimol, yarim yalang'och holda tasvirlangan, chunki qorin va sonlarning ishlanishida kiyim izlari sezilmaydi. Qorin yumaloq va yumshoq, yelkalar bilan taqqoslaganda tos suyaklari torroq. Bosh qismi sinib ketgan, ammo keng iyakning bir qismi va yumaloq sirg'alar yoki quloq yumshoqliklari saqlangan. Terrakota qizil angob bilan qoplangan. Ikkinchi shunga o'xshash terrakota esa yanada yomonroq holatda saqlangan.

Bundan tashqari, shahristonda turli usullarda yasalgan, ayollarni tasvirlaydigan bir nechta terrakota haykalchalar topilgan. Ular turli davrlarga oid bo'lib, hosildorlik ma'budasi

Anaxitani ifodalovchi diniy maqsadlarda ishlatilgan. Tasvir shakllariga ko'ra ular bir-biridan farqlanadi.

Shunday haykalchalardan biri shahristonning janubi-sharqiy qismida topilgan . O'lchamlari 9,5x3,4x2,5 sm. Haykalcha yaxshi saqlangan bo'lsa-da, ilgari oq angob bilan qoplangan yuzasi biroz yeyilgan.

Yuz tuzilishi cho'zinchoq, ko'zlar yaxshi ishlangan, qoshlar keng va to'g'ri, burun va lablari sinib ketgan, bo'yin biroz cho'zilgan. Bosh kiyimi baland va yarim dumaloq shaklda. Haykalcha pastga tomon burmalar bilan tushadigan ko'ylakda tasvirlangan.

Yoqa bo'yni o'rab turadi va ko'kraklar orasidan pastga tushadi, u ikki kichik dumaloq shakldagi yopishtirilgan bezak tarzida ishlangan. Yoqaning pastki qismi tirsakdan bukilgan o'ng qo'l bilan ushlab turilgan. Chap qo'l esa pastga tushirilgan va unda investitura uzugi ushlab turilgan.

Xuddi shu tarzda yenglarning tugmalari ham sxematik tarzda ishlangan. Yomonroq saqlangan shunga o'xshash haykalcha Eski Termiz hududida topilgan ²⁸.

Juda qiziqarli terakotadan yasalgan yalang'och ayol haykalchasi (15-rasm) jinsiy belgisi aniq ko'rsatilgan. Tananing yuqori qismi va oyoqlarning bir qismi sinib ketgan. Dastlab pardozidagi dag'allikka qaramay, koroplast (terakota haykallarini yasovchi) rassom tomonidan tananing alohida detallari juda mahorat bilan ishlangan.

Ona ma'budasini tasvirlovchi haykalchalar sehrli ma'noga ega bo'lgan: ular yordamida go'yoki naslning ko'payishini ta'minlash, xususan, bepushtlikni to'xtatish mumkin edi ²⁹.

O'rta Osiyoda arxeologik qazilmalar vaqtida ba'zida hosildorlik ma'budasi **Anaxitani** tasvirlovchi yalang'och haykalchalar topilgan. Ba'zi hollarda ma'buda bir qo'li bilan ko'kragini tutib turgan bo'lsa, ba'zan oldiga meva ushlab turadi, ikkinchi qo'li esa pastga tushirilgan holda quyi qismiga tekkizilgan bo'ladi. Masalan, bunday haykalchalar

Xorazmdagi Janbasqal'a shahristonida topilgan va ular eramizdan avvalgi I asrdan oldingi davrga tegishli ³⁰.

S. P. Tolstov tomonidan "Medichi Venere ishorasi" deb atalgan bu ishora uning fikricha, muhim tarixiy belgi bo'lib, qadimgi Sharq san'ati an'analariga xos emasligi sababli yunon prototiplariga borib taqaladi. U Sharqqa faqat miloddan avvalgi III asrda kirib kelgan bo'lishi mumkin ³¹.

L. I. Rempel Marvdagi terrakota haykalchalarni tasvirlab, bir qo'lida meva tutib turgan, ikkinchi qo'lini esa qorin qismiga tushirgan, ikki barmog'i bilan qorin pastki qismini ushlab turgan ayol haykalchasini keltiradi ³². U bu haykalchani va shunga o'xshash bir qancha boshqa haykalchalarni Anaxita tasviri bilan bog'laydi va bu hosildorlik ma'budasi obrazi O'rta Osiyoda mashhur bo'lgan Nana haqidagi afsona bilan bog'liq deb hisoblaydi. Bu afsonaga ko'ra, Nana bodom mevasi orqali Attisga homilador bo'lgan.

Shu nuqtayi nazardan, qadimgi Xitoyning diniy marosimlarda ijro etilgan xalq qo'shiqlari va madhlari to'plangan "Qo'shiqlar kitobi"ga murojaat qilish qiziqarli. Ulardan birida (Chjou davri, miloddan avvalgi XII–VIII asrlar) Ma'bud-Zernoning tug'ilishi tasvirlangan. Unga ko'ra, Jiang Yuan ismli onaga "Oliy Osmon hukmdori marhamat yuborgan" va u "og'riqsiz va azoblanmasdan" Ma'bud-Zernoni dunyoga keltirgan ³³.

28. М. Е. М а с с о й , Городища Старого Термеза и их изучение, стр. 77, рис. 49.

29. М. Э. М а т ь е , Коптские и египетские магические женские статуэтки, ТОВЭ, т. I, Л., 1939, стр. 174.

30. С. П. Т о л с т о е , Древний Хорезм, стр. 199, табл. 74.

31. С. П. Т о л с т о е , Древний Хорезм, стр. 199, табл. 74.

32. Шицзин (Книга песен), Перевод с китайского А. А. Штукина, М., 1957, стр. 453.

33. К. В. Т р е в е р , Памятники грекобактрийского искусства, М.—Л., 1940, стр. 21; о н а же, Золотая статуэтка из селения Таит (Таджикистан) (К вопросу о кушанском пантеоне), Труды Государственного Эрмитажа, т. II, М.—Л., 1958, стр. 135,

Ushbu matnni yuqorida tasvirlangan terrakotalar bilan solishtirsak, ularda yangi mevaning – donning tug‘ilishi tasvirlangan, bu esa tabiatning qayta tug‘ilishi uchun asos bo‘lib xizmat qilgan. Qadimgi xitoyliklarning tushunchasiga ko‘ra, bu don yerga ishlov berishni butun Osiyoga o‘rgatgan xudoning o‘zi edi.

Anaxita ma’budasi obrazi O‘rta Osiyodagi eng qadimgi obrazlardan biri bo‘lib, u yerda mahalliy xudolar orasida yetakchi o‘rin egallaydi.

Qazishmalarda topilgan terrakotalarni yasash uchun ishlatilgan qoliplarning biri uch qismga bo‘lingan, lekin faqat ikkitasi saqlanib qolgan. Qolip oval shaklda bo‘lib, yon tomonlari va orqa qismi pichoqqa o‘xshash o‘tkir asbob bilan ishlangan. Qolipdan olingan suratda orqasiga yotgan ayol tasvirlangan. Uning yuzi yumaloq, qoshlari yuqoriga ko‘tarilgan, ko‘zlari biroz o‘ynoqi, burni katta, lablari qalin. Uning boshida kichik shlyapa yoki sochlari tasvirlangan, yuzining ikkala yon tomonida jingalaklar tushirilgan.

Zartepa shahristonida olib borilgan arxeologik qazishmalar natijasida topilgan terrakota haykalchalar qadimgi O‘rta Osiyo diniy va madaniy hayotining muhim yodgorliklaridan biridir. Bu haykalchalar, ayniqsa, hosildorlik ma’budasi Anaxita va unga aloqador tasvirlarni o‘zida mujassam etgani bilan ajralib turadi.

Topilgan terrakotalar orasida erkak badisatvalar va ayol siymolarining turli variantlari mavjud. Ular asosan diniy maqsadlarda, xususan, hosildorlik, nasl ko‘payishi, bepushtlikdan najot topish kabi niyatlar bilan ishlatilgan. Ayol haykalchalari, ba’zida yalang‘och holda, jinsiy belgilarini ochiq tasvirlagan holatda yaratilgan, bu esa ularning marosimiy va sehrli ahamiyatini ta’kidlaydi.

Anaxita obrazi O'rta Osiyodagi diniy e'tiqodlarda markaziy o'rin egallagan. Haykalchalarda uni ko'pincha bir qo'lida meva ushlab turgan, ikkinchi qo'li bilan qorin yoki ko'krigiga tekkizgan holatda tasvirlashadi. Bu ishora "Medichi Venere" sifatida tanilgan bo'lib, yunon san'ati ta'sirida vujudga kelgan deb hisoblanadi.

Haykalchalar detallarining ishlanishida mahorat seziladi – yuzi, kiyim burmalari, bezaklar va harakat pozitsiyalari e'tibor bilan ishlangan. Ba'zilarining yuzlari yumaloq, ko'zlari ifodali, kiyimlari esa burmalar bilan bezatilgan. Ayrim terrakotalar qizil yoki oq angob bilan qoplangan, bu ularning estetik va marosimiy ahamiyatini oshirgan.

Bu turdagi haykalchalar faqat O'rta Osiyoga xos bo'lmay, balki qadimgi Xitoy, Misr, Yunoniston kabi madaniyatlarda ham o'z aksini topgan. Masalan, Xitoydagi "Qo'shiqlar kitobi"da ham hosildorlikka doir ilohiy tug'ilish haqida so'z boradi. Bu esa hosildorlik kultining butun Osiyo bo'ylab keng tarqalganligini ko'rsatadi.

Ushbu haykalchalar diniy ramz bo'lish bilan birga, o'z davrining san'at namunasi sifatida ham qimmatlidir. Ular orqali qadimgi xalqning ayolga, ona tabiatga va hosildorlikka bo'lgan e'tiqodi, san'atga yondashuvi va estetik qarashlari namoyon bo'ladi³⁴.

Zartepa va unga o'xshash shahristonlardan topilgan terrakotalar diniy, madaniy va san'at tarixini o'rganish uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Ular qadimgi O'rta Osiyo aholisi dunyoqarashi, e'tiqod tizimi hamda xalq amaliy san'ati rivojini ko'rsatib beradi.

Qo'llari tana yon tomonlariga tarqalgan, o'ng qo'lining barmoqlari yarim bukilgan. Chap qo'lning kafti sinib ketgan. Oyoqlari pastga qarab biroz yoyilgan, o'ng oyoq panjasi o'ng tomonga burilgan, chap oyoq esa saqlanmagan. Ayol ko'ylak kiygan, qo'l manjetlari atrofida bukmalar hosil bo'lgan. Old tomondan ko'ylakning etagi yuqoriga ko'tarilgan bo'lib, oyoqlari va qorin pastki qismini, aniq belgilangan jinsiy belgi bilan birga, ochib ko'rsatgan.

34. Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, М., Госполитиздат, 1946, стр. 63.

Bo'ynida keng yoqalik va o'rtada dumaloq taqinchoq (grivna) bor. Ehtimol, ushbu tasvir qadimgi Yunonistonda bo'lgani kabi, geterizm bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

O'rta Osiyoda ma'badlarda shunday ayollar bo'lganligini biz sasanidlar davridagi bir pehleviy matndan bilib olamiz. Ushbu matnda quyidagicha yozilgan: "Samarqandda yettita olov ibodatxonasi bor... La'natlangan Afrosiyob, turonlik, ularning har birini jinlar maskaniga va buzuvchi ayollar ma'badiga aylantirdi." ³⁵.

Zartepa xarobalarida topilgan qolipda tasvirlangan ayol, ehtimol, koroplast (terrakota haykal yasovchi) tomonidan ana shunday ayol ruhoniyligi sifatida tasvirlangan bo'lishi mumkin.

Ushbu shtamp milodiy V—VI asrlarga oid deb taxmin qilinmoqda.

Yana bir yarim yalang'och ayol haykalchasi topildi. Uning boshi va tizzadan pastki oyoqlari sinib ketgan. Uning turi bo'yicha Misr ayollarining sokin va harakatsiz holatda tasvirlangan haykalchalarini eslatadi. Qo'llari tana bo'ylab cho'zilgan, qo'l kaftlari sxematik tarzda ishlangan, bilaklarida esa tashqi tomondan dumaloq nishonlar bilan bezatilgan bilaguzuklar bor. To'g'ri sochlari yelkasiga tushib turadi va pastda to'g'ri qilib kesilgan, buni haykalchani chap yelkasidagi saqlanib qolgan soch qismidan bilish mumkin.

Bo'ynidan qorin tomoniga uzun lenta tushadi, unga taqinchoq osilgan. Sonlarni sakkizta lenta (har ikki tomondan to'rttadan) o'rab turibdi va ular qorin pastki qismida birlashadi. Tananing shakli to'g'ri berilgan.

Parchaning o'lchamlari — 8,5X5,5X2,5 sm. Ushbu terrakota, ehtimol, raqqosani tasvirlaydi. Arxeologik qazishmalarda bunday haykalchalar tez-tez uchraydi.

Masalan, Gyauro-qala qazilmalarida yalang'och raqqosa haykalchasi topilgan bo'lib, L. I. Rempelning ta'kidlashicha, u hind-grek namunalari bilan yaqinlikka ega. L. I. Rempel raqqosalar tasvirini ellinistik san'atda o'rgangan, bu erda ular Dionisning raqqosa

hamrohlarini yoki yunon-baqtriya shohlarining dastlabki tangalarida tasvirlangan. Ushbu terrakotalar milodning dastlabki asrlariga tegishli va O'rta Osiyodagi **Dionis** kulti bilan bog'liq³⁶.

Vaxx-Dionis kultidagi raqs tasviri Eski Termizda topilgan sopol idishlardan birida ham uchraydi. G. A. Pugachenkova ushbu idishni milodning dastlabki asrlariga tegishli deb hisoblaydi.

Raqqosalar haqidagi ma'lumotlarni xitoy solnomalarida ham topish mumkin. Ularda Xitoy saroyiga yuborilgan sovg'alar orasida "Turkiston raqqosalari" ham bo'lganligi haqida ma'lumotlar mavjud³⁷.

Bularning barchasi raqqosalar tasviri diniy bayramlarda qatnashganligini va bu tasvirlar milodning dastlabki asrlaridan boshlab keng tarqalganligini ko'rsatadi.

V—VII asrlarga oid terrakotalar orasida yana ikkita namunani ajratib ko'rsatish mumkin. Ular erkak kishilarning figuralari bo'lib, bosh kiyimlarida yettita bo'rtma bezak mavjud. Ma'lumki, Samarqand hukmdori "yetti qimmatbaho tosh bilan bezatilgan oltin toj" kiygan³⁸.

Haykalchalar yuzlari nisbatan yaxshi ishlangan, ammo ulardan birining tanasidan qolgan qismi juda sxematik tarzda tasvirlangan.

35. Цит. по статье Г. А. П у г а ч е н к о в о й «Некоторые изобразительные сюжеты на памятниках искусства древнего Согда», «Известия Отделения общественных наук АН ТаджССР», Сталинабад, 1952, № 2, стр. 56

36. Л. И. Р е м п е л ь, Терракоты Мерва и глиняные статуи Нисы, Труды ЮТАКЭ, т. I, Ашхабад, 1949, стр. 349, рис. 26.

37. Музей истории АН УзССР, инв. кн. № 4, 378.

38. Н. Я. Б н ч у р и н (Иакинф), Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, т. II, М.—Л., 1950, стр. 311.

Topilgan terrakotalar orasida chavandozlarni tasvirlaydigan haykalchalar alohida ajralib turadi . Bunday terrakotalar Merv va Sug'dda ko'p miqdorda topilgan bo'lib, L.I. Rempel ularni III—IV asrlarga tegishli deb taxmin qiladi **39**.

L.I. Rempel ularning sodda va qo'pol ishlanganini san'atning pasayishi bilan emas, balki avvalgi badiiy an'analardan voz kechilganligi bilan tushuntiradi. Unga ko'ra, bu haykalchalar sehrli himoya yoki tumor sifatida ishlatilgan bo'lib, ularning estetik funksiyasi ikkinchi darajaga tushib qolgan. Bundan tashqari, ular yarim shamanistik marosimlarda ishlatilgan bo'lishi ham mumkin.

Bu taxminni rad etishga to'g'ridan-to'g'ri dalillar bo'lmasa-da, IV asrdagi inqirozni hisobga olsak, shahar hayoti tanazzulga yuz tutgan bir davrda bunchalik ko'p terrakota haykalchalari deyarli bo'shab qolgan shaharlarda ishlab chiqarilgan deb hisoblash qiyin.

Sug'dda, xususan, Afrosiyob xarobalarida qo'lida tayoq ushlab turgan chavandozlar tasvirlangan ko'plab haykalchalar topilgan. Ular bir necha bor tavsiflangan va alohida o'rganish obyekti bo'lgan. Bu haykalchalar VI—VIII asrlarga tegishli deb hisoblanadi **40**.

Bizningcha, Angor tumanidan topilgan chavandoz haykalchalarini aynan shu guruh terrakotalar bilan bog'lab, ularni III—IV asrlarga emas, balki keyinroq davrga, taxminan VI—VII asrlarga oid deb hisoblash maqsadga muvofiqdir.

Ko'plab terrakotalar orasida otlar va tuyalarning tasvirlari, kamroq hollarda qo'ylar, buqalar va afsonaviy hayvonlar shakllari ham uchraydi. Bu haykalchalarni bir nechta guruhlariga bo'lish mumkin:

1-guruh: Otlarni tasvirlaydigan terrakotalar . Ko'pincha bosh, bo'yin yoki gavdaning ayrim qismlari saqlanib qolgan.

Zartepa va boshqa O'rta Osiyo shahristonlaridan topilgan terrakota haykalchalar, asosan, diniy, marosimiy va estetik maqsadlar bilan ishlatilgan. Ushbu haykalchalar nafaqat san'at namunasi sifatida, balki qadimgi e'tiqodlar, turmush tarzlari va diniy ajdodlar haqida muhim ma'lumotlarni taqdim etadi. Topilgan terrakotalar orasida erkak va ayol shakllari,

shuningdek, hayvonlar, raqqosalar va chavandozlar tasvirlari mavjud. Ayollarni tasvirlaydigan haykalchalar hosildorlik ma'budalari va ularning marosimiy vazifalari bilan bog'liq, ba'zida ular yalang'och holda, jinsiy belgilarini ochiq tasvirlab, e'tiqod tizimida muhim o'rin tutgan. Misr, Yunoniston va boshqa qadimgi madaniyatlar bilan yaqinlik ko'rsatilgan.

Bir qancha ayol haykalchalarining tasvirida ularning qo'lida meva, yoki boshqa marosimiy buyumlar, tanasida bezaklar va kiyimlar mavjud. Bu tasvirlar, ayniqsa, hosildorlik ma'budasi Anahita yoki ularning ruhoniy obrazlari bilan bog'liq. Shu bilan birga, ba'zi haykalchalar o'ziga xos ma'nolarni – nasl ko'payishi yoki bepushtlikni bartaraf etish kabi e'tiqodlarni ifodalagan.

Terrakota haykalchalarining ishlanishi va uslubi, ular yasalgan davrning san'at an'analari asoslanib, mahorat bilan ishlangan. Ular turli shakllarda – raqqosalar, chavandozlar, otlar, tualar va boshqa hayvonlar tasvirlarida topilgan. Bu haykalchalar diniy marosimlarda yoki sehrli amallarni amalga oshirishda ishlatilgan bo'lishi mumkin. Ayrim haykalchalar, masalan, raqqosalar, milodning dastlabki asrlarida Yunoniston va O'rta Osiyo hududlarida Dionis kultiga aloqador bo'lishi mumkin.

39. Л. И. Р е м п е л ь , Терракоты Мерва и глиняные статуи Нисы, стр. 352.

40. Ф. А. З а с л а в с к а я , Терракотовые статуэтки всадников с булавами из Афрасиаба в собрании Музея истории УзССР, Труды Музея истории УзССР, вып. III, Ташкент, 1956, стр. 88.

Zartepa va boshqa shahristonlarda topilgan qoliplar, terrakota haykalchalarining ishlab chiqarilishida ishlatilgan. Bu qoliplar ba'zan murakkab shakllar va dizaynlarni yaratishga imkon beruvchi turli o'lchamlarda bo'lgan, va ular yordamida ko'plab bir xil tasvirlar ishlab chiqarilgan.

Topilgan terrakotalar, o'rta asrlarning V-VI asrlariga oid bo'lishi taxmin qilinadi, bu davrda diniy marosimlar va san'at an'analari o'zgargan, shahar hayoti esa tanazzulga yuz tutgan. Biroq, bu haykalchalar sehrli yoki himoya vositalari sifatida ishlatilgan bo'lishi mumkin, bu ularning estetik va diniy ahamiyatidan tashqari, amaliy funktsiyalarni ham ko'rsatadi.

Zartepa va boshqa shahristonlardan topilgan terrakotalar qadimgi O'rta Osiyo madaniyatining boy diniy va san'at merosini aks ettiradi. Ular diniy e'tiqodlar, marosimlar va san'at an'alarining birlashishini ko'rsatadi, shuningdek, bu hududda yashagan odamlarning dunyoqarashi va e'tiqod tizimlari haqida muhim ma'lumotlar beradi.

Ot haykalchalarida to'g'ri va chiqib turgan yol tasvirlangan bo'lib, u bosh qismida katta toj shakliga o'tadi. Ba'zi haykalchalarda tojdangina emas, balki singan shoxlarning izlari ham ko'rinadi.

Hayvonlarning bo'ynida chavandozlarning qo'llaridan qolgan izlarni ko'rish mumkin.

Ikki ot haykalchasida kvadrat va cho'ziq kataklar shaklida naqshlar mavjud bo'lib, ular chizilgan chiziqlarning kesishgan joylaridan hosil bo'lgan. Bu naqshlar zirh yoki tangalarni tasvirlagan bo'lishi mumkin.

Ba'zi terrakotalarda yolini kalta qilib olingan otlar tasvirlangan.

II guruh. Bu guruhdagi terrakotalar uzun bo'yli va boshida shoxsimon bo'rtma bo'lgan hayvonlarni tasvirlaydi. Ular otlarga o'xshash bo'lib, ba'zi holatlarda ko'zlari kichik yopishtirma shaklida, boshqalarida esa chizilgan yoki shtamp bilan bosilgan tarzda ishlangan.

III guruh. Bu guruhda tuyalar tasvirlangan.

Tuyalar Markaziy Osiyo xalqlari hayotida har doim katta ahamiyatga ega bo'lgan va albatta, eng hurmat qilinadigan hayvonlardan biri sifatida qaralgan.

IV guruh. Bu guruhga turli idishlarning tutqichlari kiradi, ular fantastik hayvonlar shaklida ishlangan. Ko'pchiligi qizil angob bilan qoplangan. Bunday tutqichlar Eski Termizdan ham topilgan **41**.

Hayvonlarni tasvirlaydigan birinchi guruhdagi statuetkalarni VI—VII asrlarga tegishli deb sanashimizga sabab — ularning bo'yni va tanasida yuqorida tasvirlangan chavandozlarning qo'l va oyoqlaridan izlar qolgan bo'lib, ular ham shu davrga oid.

Ikkinchi guruhdagi statuetkalar Xorazmdagi Teshikqal'a, Jonbasqal'a va Bozorqal'ada topilgan terrakotalar bilan o'xshashlikka ega bo'lib, ular miloddan avvalgi III asr — milodiy I asrlarga tegishli deb taxmin qilinadi. Balki ushbu guruhning ayrim statuetkalari milodiy birinchi asrlarda ishlangan bo'lishi mumkin **42**.

Shahar xarobalarini yuzaki o'rganish davomida turli xil terrakota haykalchalari bilan bir qatorda ko'plab turli tangalar ham topildi. Asosiy topilmalar Zartepa xarobasi bilan bog'liq. Numizmatik materiallarni o'rganish ushbu hududning davrlashtirilishini aniqlashga imkon beradi.

41. М. Е. М а с с о н, Городища Старого Термеза и их изучение, стр. 75.

42. С. П. Толсто в, Древний Хорезм, стр. 206, табл. 80, рис. 1, 3.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Л.И.Альбаум.Балаликтепа.1960 г.
2. С.П.Толстов, Древний Хорезм. стр. 119.
3. В Согде и Хорезме керамические изделия из серой глины, покрытые черным ангобом и лаком, перестали изготавливаться к I в. до н. э. (А. И. Т е р е н о ж к и н. Согд н Чач, КСИИМК, вып. XXXIII, М.—Л., 1950, стр. 156; С. П. Т о л с т о е , Древний Хорезм, стр. 86).

4. М. И. В я з ь м и т и н а, Раскопки на городище Айртам; Керамика Айртама времени кушанов,, рис. 8, табл. II—IX.
5. М. М. Д ь я к о н о в , Работа Кафирниганского отряда, МИА СССР, № 15, М,—Л., 1950, стр. 166.
6. О. Ф. В а л ь д г а у э р , Античная скульптура, Пг., 1924, стр. 70, № 93
7. А. М. Миронов, Изображение богини победы в греческой пластике, Казань, 1911, стр. 156.
8. А. Н. З о г р а ф , Античные монеты, МИА СССР, № 16, М.—Л., 1951, стр. 62.
9. О. Ф. В а л ь д г а у э р , Античная скульптура, стр. 40, рис. 16.
10. Л. И. А л ь б а у м, Некоторые данные по изучению Анхорской группы археологических памятников (1948—1949 гг.), Труды Института истории и археологии АН УзССР, т. VII, Ташкент, 1955, стр. 121, рис. 4.
11. М. М. Х у д я к, Работы Нимфейской экспедиции 1939 года, Труды Отдела истории, искусства и культуры античного мира, т. I, Л., 1945, стр. 161, табл. XIX
12. Римские поэты в биографиях и образцах, Составил В. Алексеев, СПб., 1897, стр. 353.
13. К В. Т р е в е р , Отражение в искусстве дуалистической концепции зороастризма, ТОВЭ, т. I, Л., 1939.
14. К. К. С н и х а, А. Ч. Б а н е р д ж н , История Индии, М., 1954, стр. 81.
15. Г. А. Пугаченкова, Фрагменты эллинистической архитектуры правобережного Тохаристана, Труды АН УзССР, сер. 1, т. II, История, археология, Ташкент, 1945, стр. 79.

16. М. Е. М а с с о н, Находка фрагмента скульптурного карниза. первых веков н. э., Материалы Узкомстариса, вып. I, Ташкент, 1933; он же, Скульптура Айртама, ж. «Искусство», М., 1935, № 2.

17. М. Е. Массой, Городища Старого Термеза и их изучение, стр. 79; Г. В. Григорьев, Поселения древнего Согда, КСИИМК, вып. VI, М.—Л., 1940, стр. 31; он же, Городище ТалиБарзу, ТОВЭ, т. II, Л., 1940, стр. 95; С. П. Толстое, Древний Хорезм, стр. 139.

18. Г. В. Григорьев, Поселения древнего Согда, Городище ТалиБарзу,

19. С. П. То л с т о в, Древний Хорезм, стр. 199, табл. 76, рис. 1, 2, 3.

20. Г. К и з е р и ц к и й, Хотанские древности из собрания П. Ф. Петровского, ЗВОРАО, т. IX, вып. I — IV, СПб., 1896, стр. 181—188, рис. IV, 16—22. » А. Stein, Ancient Khotan, vol. II, Oxford, 1907, tabl. XLVI, XLVII.

21.* М. Е. М а с с о и, Городища Старого Термеза и их изучение, стр. 75.

22. И. И. Толстой, Н. П. Кондаков, Русские древности в памятниках искусства, вып. III, СПб., 1890; В. А. Мешкерис, Терракотовые статуэтки музыкантов из собрания Музея истории, Труды Музея истории Узбекской ССР, вып. II, Ташкент, 1954.

23. Н. Н. Забелина, Новые археологические находки из Гиссарской долины, Сообщение Республиканского историкокраеведческого музея Таджикской ССР, вып. 1, Сталинабад, 1952.